

מכתב ההסתלקות

מה שכתבו אנשי שלומינו מברסלב לעיר טשעהרין, מהסתלקות מאור עינינו מורנו רבי נתן זצ"ל מברסלב שנסתלק בשנת תר"ה, יום ו' - ערב שבת קודש, עשרה בטבת.

ברוך השם, שנת תר"ה לפ"ק

מי שאמר לעולמו די, יאמר די לצרותינו. המקום ינחמנו וכו'. הוי על שברנו, כי נשארנו בתוך בראש החר וכן על הגבעה, כי נטל מאתנו בחטאנו הדר עזנו, עטרת ראשנו, מחמד נפשנו, אדוננו מורנו ורבנו רבי נתן, זכר צדיק לברכה, הרינו כפרת משכבו, ביום ו' ערב שבת קדש עשרה בטבת, פרשת ויגש, שעה קדם כניסת שבת קדש.

והתחלת חלישותו היה במוצאי שבת קדש פרשת מקץ, ובשבת הקדם - הוא פרשת מקץ, כשנכנס לשלש סעודות לומר תורה², אלו הדבורים היו התחלת התורה: "אף על פי שזה חרפה לומר, כי כל בעל דרשן אומר זה, אף על פי כן צריך לומר, ואמר בזה הלשון: איהר זאלט וויסען, אז מע וועט זיין אמת און א גוסס, און מע וועט מוזין ליגען מיט די פיס צום טיהר³, ואמר זה במורא גדול, ואחר כך אמר התורה של "חדי רבי שמעון"⁴ מענין עצות ואמונת חכמים, ומענין להדפיס ספרים, ומענין כשהנשמה עולה למעלה - עקר שלמותה שתהיה למטה גם כן, ואחר כך היה בשמחה עד למאד.

ובליל שבת הנ"ל אמר תורה על המנוחה⁵ ורקד בעצמו, ואחר שהלך מהשלחן דבר מענין העבודה של יום הכפורים, והוציא מפיו הקדוש אש שלהבת ואמר: העבודה וכו'⁶, הכהן הגדול שנכנס לפני ולפנים עמד במקום שעמד ונכנס במקום שנכנס, ראה לפני מי אתה נכנס, אחת ואחת וכו'. והתלמיד חכם גדול מכהן גדול, כמו שכתוב: "יקרה היא מפנינים"⁷.

וקדם לזה ספר חלום, שהחלום הזה מרמז על הסתלקותו.

צריכים להתקרב לרבי, וכשאינ רבי - אזי מתחברים לעט

ובמוצאי שבת קדש פרשת מקץ נכנס לשלש סעודות ואמר תורה על פרשת מקץ⁸, ובסוף התורה אמר פרוש על משנה: "עשה לך רב וקנה לך חבר"⁹, ואמר כך: "עשה לך רב", ואם אין אתה יודע מי הרב, ו"קנה לך חבר", פרוש, תתחבר את עצמך להקלמוס¹⁰. ואמר בזה הלשון: מען דארף זיך מקרב זיין

1. = סעודה שלישית.

2. ראה להלן בתיאור על אמירת התורה עצמה.

3. = תדעו שיגיעו להיות מת וגוסס, ויהיו מוכרחים לשכב כשהרגליים מול הדלת.

4. ליקוטי מוהר"ן ח"א סא.

5. = על יד הפמוטות של שבת.

6. אמר את סדר העבודה של הכהן גדול ביום הכיפורים - מנוסח תפילת יום הכיפורים.

7. משלי ג, טו.

8. הלכה זו נדפסה בליקוטי הלכות אורח חיים, הלכות ראש חודש הלכה ז.

9. אבות א, ו.

10. וזה: "עשה לך רב וקנה לך חבר", ומובא בספרים שמרמז על הקנה והקולמוס, שהוא חבר להתלמיד חכם - שיתקיימו דברי התורה על ידי זה, וזה: "עשה לך רב", ואם אינך יכול למוצאו, התיקון על ידי "קנה לך חבר", היינו על ידי הספרים הקדושים הנכתבים ב'קנה' - תחבר אותם אליך ותעיין בהם היטב, תוכל לידע מי הוא הרב האמת: (ראש חודש ז, נה)

צוא איין רבי, און אז סע ניט דא קיין רבי, איז מען זיך מחבר צוא דער פּען¹¹. ואחר כך אמר הבדלה בבכיה גדולה¹².

וזהויר מאוד ליסע לאומן על ראש השנה

ובאמצע הלילה נחלש עד למאד, ובכל יום גברה חלשותו, וביום ב' בא אליו רבי זאב ליובארסקע ודבר עמו מענין ראש השנה של רבנו ז"ל, וזהויר מאד לסע לאומאן על ראש השנה.

ובלילה אור ליום ה' אחר תפלת ערבית עמדנו לפניו, וגם רבי זאב הנ"ל בא גם כן ועמד מן הצד, ורבי דוד מטולטשין עמד לפני רבי זאב¹³, ואמר אדוננו מורנו ורבנו לרבי דוד: ניט פאר שטעל וועלן ולין, לאז ער מיך חאטשי אן קוקין, דער רבי האט אמאל אויף גיזאגט צוא איינעם, קוק מיך אן – סע וועט זיין פאר דיר א טובה גדולה, וכך אמר: מע וועט זיך מוזין צום אויף קומין. האט אים רבי זאב גיפרעגט: וויא, האט אים אדוננו מורנו ורבנו גיענפערט: אויף יענר וועלט¹⁴.

ואחר כך ספר מעשה נורא מהספר שנשרף בעת שהיה רבנו ז"ל בלעמבערג, שכתב זה הספר בשלשה שעות ומחצה, ואחר כך יצאתי כמו מהאדרא¹⁵, ואמר שזה סיעתא דשמאי שספרתי לכם מעשה זאת.

העיקר שיחזיק עצמו ברבינו!

ובלילה אמר חצות¹⁶, ואחר חצות בערך שלשה שעות קדם אור היום תפס קלמוס וכתב תורה על משנת 'משקין בית השלחין במועד'¹⁷, ואחר כך בא אליו רבי מאיר יהודה, ואמר לו בזה הלשון: אפלו מען זאל זיין דער ערוסטר בעל עברה, א ביא מען האלט זיך אין רעבין, וועט מען בודאי תשובה טאן און מען וועט האבין אתיקון¹⁸.

11. = צריכים להתקרב לרבי, וכשאינ רבי – אזי מתחברים לעט.
 12. כשהתחיל בתיבות 'הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד', חזר מוהרנ"ת הרבה פעמים על התיבות 'ולא אפחד': (שיח שרפי קודש א, תרנז)
 13. = הסתירו מעיני מוהרנ"ת.
 14. = אל תסתיר את וועלוויל, תן לו ולו רק להביט בי. רבינו גם כן אמר לאחד, הבט בי – זה יהיה עבורך טובה גדולה. וכך אמר, נהיה חייבים להתוועד. שאלו ר' זאב: היכן, ענה לו מוהרנ"ת: בעולם הבא.
 15. = עיין חיי מוהר"ן קסט-קעז; ימי מוהרנ"ת י-א.
 16. = תיקון חצות.
 17. = הודפס בליקוטי הלכות ראש חודש ז, נ.
- מן הראוי להעתיק כאן מה שכתב ר' נחמן מטולטשין בסוף ההלכה: אמר המסדר (ר"נ מטולטשין), מתיבת ג'ם' עד כאן וגם עניין חול המועד המובא באות נו"ן, כתב מוריני ורבינו בעל המחבר הזה ב' ימים קודם הסתלקותו בעת חולשתו הגדול, אף על פי כן התגבר בכל כחותיו וכתב מה שהשיג אז. כי זאת ראינו עין בעין שמוחו היה דבוק בהתורה עד הרגע האחרונה של הסתלקותו שנסתלק ביום ו' ערב שבת קודש פרשת ויגש עשרה בטבת שנת תר"ח לפ"ק. וראינו בעינינו שקיים מאמר חז"ל "זאת התורה אדם כי ימות" וכו' – שחייב אדם לעסוק בתורה עד יום מותו, כי עוד כמעט ברגע האחרונה של הסתלקותו שמענו ממנו חידושי תורה, אך לא היה בכוחו לכתוב עוד ואפילו לדבר כל מה שהיה במוחו לא היה באפשר, וכך אמר בפירושו בזה הלשון בעת שנכנסו עם הנרות שהכינו אז לכבוד שבת, וכשראה אותם נתלהב מאוד ומגודל התלהבותו הורם מעט ממיטתו ונשאר מושב מעט, והתחיל לומר ההתלהבות נורא מאוד בזה הלשון: 'נרות של שבת' 'נרות של שבת', ואמר זאת בהתלהבות נורא כמה וכמה פעמים, וגילה לנו אז תורה נפלאה מעניין הנרות דקדושה, וכלל כולם בפירושו 'נר שבת ונר יום טוב ונרות של חנוכה' וכו' וכו', ואחר כך אמר אז: יש לי עתה בזה תלי תלין של הלכות אך אין לי כוח לדבר יותר, ובמעט זמן קצר לערך שעה נסתלק. מה נאמר מה נדבר אוי לנו על שברינו נחלה מכתינו, אבל זאת נחמתינו ואשרינו מה טוב חלקינו ומה נעים גורלינו ומה יפה ירושתינו שזכינו לירש ממנו תורות וחדושים כאלה וכאלה אשרינו...
18. = אפילו יהיה בעל העבירה הגרוע ביותר אם רק יחזיק את עצמו ברבינו, בוודאי יעשה תשובה ויהיה לו תיקון.

עיקר עסק שלכם יהיה להדפיס ספרים - "יפוצו מעינותיך חוצה"

וביום ד' עמדו לפניו כמה אנשי שלומנו, ואמר, שהעקר עסק שלכם יהיה להדפיס ספרים, "יפוצו מעינותיך חוצה"¹⁹, ודבר מענין ע"ב נימין²⁰.

ואור ליום ה', שתי שעות קדם אור היום בא אליו רבי מאיר יהודא ורבי ליבצ'י, ואמר: המלאך דומה בא אצל האדם ומבקע פרוסו ומפילו על פניו²¹, ואמר: אוי, ובפרט כשיש רפואות בבטן, זה אש להבה; אך רבנו ז"ל בודאי יתקן הכל מעל פניו.

ובבקר נחלש מאד בשעת התפלה, ובאה אליו הצדקת מרת אדיל בת רבנו ז"ל, ואמרה: למה תחרישו? הלא צריכין להרבות בבכיה! והוא ז"ל לא הסכים על זה, ואמר שיש לו שונאים גדולים, רק למד אותנו איך להתפלל עבורו, שיאמרו בהתבודדות שימצא לו זכות שכתב דברי רבנו ז"ל וסדר אותם והדר אותם, גם עתה רוצה להדפיס, וכל חייכם תלוי בי.

וגם רבי צבי מטעפליק בא אליו, ושאל אותו אם כבר קבל מעות מאדון, ואמר לו, תן לי המעות שלך, ואני אשמר לך המעות עד לעולם הבא, ואמר: 'אבותי גנזו למטה, ואני גנזתי למעלה'²².

וצנה לו להרבות תהלים - יאמרם כמו שיאמרו. ואור ליום ו', ערב שבת קדש קרינו לפניו ב' מעשיות מרבנו - מעשה א' ובי²³.

צריכים אתם להחזיק אתכם ביחד באהבה גדולה

וקדם אור היום צנה להביא לו מים חמין לעשות לו אמבטי, וקדם שהביאו לו האמבטי דבר הרבה כמעט כצואה, וכך אמר: צריכים אתם להחזיק אתכם ביחד באהבה גדולה, ואתם אנשים פשרים, אלא שאתם שלימיזלניקיס²⁴.

דף אחד מספרי רבינו יהיה תיקון להכל!

ואחר כך אמר פתאם להעולם: שלשה צרות היו בטבת, מהו הצרות? ולא זכרו, ואמר הוא בעצמו: בו מת עזרא הסופר, ונכתבה תורה יגנית, ונבקעה העיר, (וסמך מלך בכל על ירושלים)²⁵. ואמר בזה הלשון: נוא, אז עזרא הסופר גייט אנועק, און טרייף פסול איז זיך מתגבר אזוי פיעל ווי סע היינט דא אלפים ורבות טרייף פסול. נאר איך האף, אז איין בלעטל פון ספרי רבנו וועט זיין א תקון אוף אלדינג. נוא, זאג איך אייך אן, אז אייער עובדא זאל זיין איר זאלט דרוקן די ספרים, סע זאל זיין יפוצו מעינותיך חוצה. איהר זאלט זיין שטארק מיט געלט און מיט רצון און מיט טרחא²⁶.

19. משלי ה, טז.

20. עיין ליקוטי מוהר"ן ח"ב ח, א.

21. שבת קנא ע"א; ויקרא רבה יח, א; זוהר ויקהל קצט ע"ב; ועיין זוהר (מדרש הנעלם) חיי שרה קכד ע"א.

22. תנו רבנן: מעשה במונבו המלך שבזבו אוצרותיו ואוצרות אבותיו בשני בצורת, וקברו עליו אקיו ובית אביו ואמרו לו, אבותיך גנו והוסיפו על של אבותם, ואתה מבזבזם. אמר להם, אבותי גנוזו למטה, ואני גנזתי למעלה, שנאמר: 'אמת מארץ תצמח, וצדק משמים נשקף'. אבותי גנוזו במקום שהיד שולטת בו, ואני גנזתי במקום שאין היד שולטת בו, שנאמר: 'צדק ומשפט מכון כסאך'. אבותי גנוזו דבר שאין עושה פירות, ואני גנזתי דבר שעושה פירות, שנאמר: 'אמרו צדיק כי טוב, כי פרי מעלליהם יאכלו'. אבותי גנוזו אוצרות ממון, ואני גנזתי אוצרות נפשות, שנאמר: 'פרי צדיק עץ חיים, ולוקח נפשות חכם'. אבותי גנוזו לאחרים, ואני גנזתי לעצמי, שנאמר: 'ולך תהיה צדקה'. אבותי גנוזו לעולם הזה, ואני גנזתי לעולם הבא, שנאמר: 'והלך לפניך צדקך, כבוד ה' יאספך': (בבא בתרא יא ע"א)

23. מעשה 'מאבידת בת מלך' ומעשה 'ממלך וקיסר'.

24. = שלומיאלים.

25. מגילת תענית; עיין שלחן ערוך או"ח סימן תקפ, ושם במגן אברהם ס"ק ו.

26. = כשעזרא הסופר מסתלק, וטריפה פסול מתגבר כמו שיש היום אלפים ורבות טריפה פסול. אבל אני מקווה, שדף

וְאָמַר לְבָנָו רַבִּי יִצְחָק: אֵתָּה גַם בֶּן צְרִיף לְתַן ת"ק²⁷ רוּבֵל כֶּסֶף עַל זֶה, וְאִם לֹא תֵן שְׁשִׁים רוּבֵל כֶּסֶף.

וְגַם אָמַר, שְׁשִׁים עֲנָשִׁים קָשִׁים וּמְרִים כְּמוֹ שְׁשִׁים, אֲנִי צוּם סוּף גְּלִיסֵט זֶיךָ קְרִיגִין אוֹף אַזוֹי אֵיין רַבִּי!²⁸ אוֹי.

וּבְבִקְרֵי הַתְּלַבֵּשׁ בְּצִיצִית וְתַפְלִין וְהַתְּפִלָּל בְּכָל הַכַּחוֹת וְאָמַר סְלִיחוֹת, וּבִשְׁעַת קְרִיאַת הַתּוֹרָה בְּכָה, וְאַחַר כֵּן לָמַד וְסִיּוֹם הַשְּׁלֶחֶן עֲרוּךְ הַגְּדוֹל, וְאָמְרוּ לוֹ שִׁילְמַד בְּשֶׁלְחָן עֲרוּךְ קָטָן, וְוָאוּם סַע פָּאָר אֵיין אֵין כַּח, הָאֵט עַר זַצ"ל גִּיזְאָגֵט: זֵיט אֵיהֵר מִיר נִיט אַזוֹי גִּיטְרִיא²⁹. וְאָמַר תְּהִלִּים, וְאַחַר כֵּן אָמַר לְנַחְמָן בֶּן עֲזַרָּה שְׁיִתֵּן לוֹ 'כָּל טוֹב', וְלֹא יָדַע מָה הוּא רוּצָה, וּפָרַשׁ לוֹ: תֵּן לִי הַתַּנּוּךְ – זֶהוּ כָּל טוֹב. וְאַחַר כֵּן אָמַר שְׂאֵם יְבוֹאוּ שְׁנֵי אַנְשִׁים לְפָנָיו עִם כַּנּוֹר וְיִרְקְדוּ לְפָנָיו בְּוִדָּאֵי יַחֲיוּ אוֹתוֹ, וְאָמַר שְׂלֵא יִשְׁתָּה עוֹד אֶפְלוּ טִיִּיא.

הַרְחַמָּן הוּא יִמְשִׁיךְ לָנוּ קְדוּשַׁת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל

וְאַחַר שְׁתֵּי שָׁעוֹת אָמַר לְבָנָו רַבִּי יִצְחָק: לֵךְ לְבֵית וְטַל לִי הַקּוֹכִינִים³⁰ שֶׁל שַׁבָּת, רַק שְׁיִהְיֶה שֶׁל שַׁבָּת דִּיקָא, וְצוּהָ לְהַצִּיעַ שְׁלֶחֶן עַל הַכֶּסֶף דִּיקָא, וְהוּא בְּעֶצְמוֹ ז"ל יֵשֵׁב עַל הַתְּבָה שֶׁל גֵּרוֹת וְאָכַל כְּזוּיַת בְּדַחַק גְּדוֹל וּמַעַט רֶטֶב וּמַעַט צִימְעָס³¹, וְאַחַר כֵּן אָמַר, שְׁבַרְכַת הַמְּזוֹן מִתֵּר לְבָרֶךְ עַל הַמַּטָּה הַסְּמוּכָה, וּבַתוֹךְ בְּרַכַּת הַמְּזוֹן אָמַר: 'הַרְחַמָּן הוּא יִמְשִׁיךְ לָנוּ קְדוּשַׁת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל', אֲנִי הָאֵט גִּיזְאָגֵט: אֵיךְ הָאֵב נִיט אֵין זֵין גִּיִּהֵאֵט צוֹא עֵסִין, נָאָר סַע הָאֵט זֶיךָ בֵּיִיא מִיר אֵיבְעֵר גִּיִּדְרִיִּט אֵין דְּעֵר מַחְשְׁבָה³².

וְאַחַר כֵּן שְׁלַח אַחַר גֵּרוֹת³³, וְאָמַר בְּזֶה הַלְשׁוֹן: גֵּר שַׁבָּת וְגֵר יוֹם טוֹב וְגֵר חֲנֻכָּה הוּא עֲנִיָּן אַחַד, וְאָמַר שְׁשִׁים לוֹ עַל עֲנִיָּן זֶה תִּילִי תִּילִין שֶׁל הַלְכוֹת – פְּלֵאֵי פְּלֵאוֹת, רַק אֵין לִי כַח.

הַעִיָּקֵר הוּא הַתְּקַשְׁרוֹת לְצַדִּיקִים

וְאַחַר כֵּן אָמַר לְרַבִּי נַחְמָן מְטוּלְטְשִׁין פְּסוּק זֶה: "לִכְנֹ אֶל יוֹסֵף, אֲשֶׁר יֹאמַר לְכֶם תַּעֲשׂוּ"³⁴ – הַעִיָּקֵר הוּא הַתְּקַשְׁרוֹת לְצַדִּיקִים.

וְאַחַר כֵּן צוּהָ לְכָל אַנְשֵׁי שְׁלוֹמְנֵנוּ לִילֵךְ לְמַקְנָה, וְהַלְכָנוּ לְמַקְנָה, וּכְשֶׁבָּאֲנוּ מִמַּקְנָה הַתְּגַבְרָה הַחוֹלָאֵת עַד לְמָאָד, וּבְאַתָּה אֵלֵינוּ הַצְּדָקָת מֵרַת אֲדִיל וְשְׂאֵלָה אוֹתוֹ: וְוָאֵס אֵיזוֹ אֵיין עֲפִיס עֲרַגְיֵר גִּיִּוְאוֹרְן? הָאֵט עַר גִּיעֲנַפְעֵרֵט: סַע מִיט גֵּרוֹיס חֶסֶד³⁵.

אֶחָד מִסַּפְרֵי רַבִּינוּ יִהְיֶה תִּיקוֹן לְהַכֵּל. נו, אֲנִי מַזְהִיר אֲתֶכֶם שְׁעַסְקִיכֶם יִהְיֶה לְהַדְפִּיס אֶת הַסַּפְרִים, שְׁיִתְקִיִּים 'יְפוּצוּ מַעֲיִנוֹתֶיךָ חוּצָה', שְׁתַּהֲיוּ חֲזָקִים בּוֹה בְּכַסֵּף וּבְרַצוֹן וּבְטַרְחָא.

27. = חֲמֵשׁ מְאוֹת.

28. = וּלְבַסוּף חוֹשְׁקִים לְחֻלּוֹק עַל כּוֹזָה רַבִּי!

29. = כִּי אֵין לְכֶם כַּח לְזֶה, אִזּוֹ הוּא זַצ"ל אָמַר: אֵל תַּהֲיוּ כָל כַּךְ מוֹטְרִידִים בַּעֲבוּרֵי.

30. = סוּג מְאֻכַּל.

31. = תְּבַשִּׁיל מְגוֹר.

32. = וְאָמַר: לֹא יִהְיֶה בְּדַעְתִּי לְאֻכּוֹל, אֲבָל הַשְּׁתַּנְתָּה מַחֲשַׁבְתִּי.

33. = שִׁיבִיאוּ לוֹ גֵּרוֹת.

34. פְּסוּק זֶה הוּא מִפְּרַשְׁתַּת מִקֵּץ – פְּרַשְׁתַּת הַשַּׁבּוּעַ הַקּוֹדֵם לַשַּׁבּוּעַ הַסְּתַלְקוֹתוֹ.

35. = נִהְיֶה אֲצִלְךָ גְּרוּעַ יוֹתֵר? אִזּוֹ הוּא עֵנָה: זֶה עִם חֶסֶד גְּדוֹל.

והסתלקותו היה ממש בנשיקה

ואחר כך לא דבר עמנו יותר, רק שמענו שאמר 'יברכה', ו'ברכת המפיל'³⁶, וחנון המרבה לסלח³⁷, ומקדש השבת, וברוך אתה בקדש, אחד³⁸, והענין הנ"ל היה ערך אחד שעה וחצי³⁹, והסתלקותו היה ממש בנשיקה, תכף אחר הדלקת נר של שבת קדש.

ובא לקבורה במוצאי שבת קדש בכבוד גדול עד למאד – אפלו מהכת המתנגדים.

ותו אין להאריך בכתב, כי הרבה דברים בזה – אשר לא יספיקו כל אילי נביות.

נא ונא ידידנו אחינו! חזקו ואמצו להחזיק בית אדוננו מורנו ורבונו, וגם להזיל זקב מכיסכם להדפיס ספריו הקדושים – כי על זה הזהיר ביותר.

השם יתברך ינחם אותנו וישמח את לבנו הנשברה, כאשר אתם ידעתם שכל רצונו וכספו רק לשמח בה' ובתורתו הקדושה.

כה דברי כל אנשי שלומנו מברסלב

תר"ה לפ"ק

36. מסדר תיקון קריאת שמע שעל המטה.

37. כל הארת התלמיד 'יהושע' הוא בסוד "יקומו", הקיצו ורננו שוכני עפר" (ישעיה כו, יט), וכאשר נראה ונודע לכל מביט ומסתכל בספריו הקדושים, שאף על פי שמרבה לדבר מכל המידות טובות וישרות, אבל עיקר ורוב דבריו יסובבו על ענין התחזקות – לחזק ולאמץ כל הנחשלים והעייפים והיגעיים אשר עמלק רודף אחריהם, לבל יתיאשו עצמם מן הרחמים, כי הוא יתברך חנון ורב לסלוח; וכאשר נשמע ונראה גם בעת יציאת נשמתו הקדושה, שעד נשימה האחרונה כפל ושילש "חנון המרבה לסלוח" פעמים אין מספר. והמגיד מראשית אחרית סיבב גם אליו קריאת השם בסודות נשגבות ועצומות, ועל כן בעניות דעתי חשבתי גם שמו הקדוש ז"ל, וראיתי כי הוא במספר 'חנון המרבה לסלוח' (500) – מכון ממש. ובהערה שם: כן שמעתי מאבי הריני כפרת משכבו, ומשאר האנשים שעמדו בעת הסתלקותו, שאף על פי שאמר אז עוד איזה דיבורים מועטים, אבל עיקר אמירתו לא היה רק זאת; במכתב שאחר הקיצור ליקוטי הלכות [=מכתב דנן] לא נזכר זאת בפירוש: (כוכבי אור, חכמה ובינה לט)

38. כנראה שהכוונה שאמר 'שמע ישראל' וכו', וסיים ב'אחד'.

39. = שעה וחצי.